ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Issues– I(b) Jan – Feb, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

मराठवाड्यातील अशिक्षित शेतकऱ्याचे आर्थिक दारिद्रय

** रागिनी महारुद्र गिरी*

** संशोधक विद्यार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर*

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश असून, त्याच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती आहे. परंतु, मराठवाड्यातील शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या मोठ्या अडचणींचा सामना करत आहेत. यामागील एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे अशिक्षिततेचा अभाव. शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकत नाहीत, शेतीसाठी उपलब्ध सरकारी योजना समजून घेण्यास अपयशी ठरतात आणि आर्थिक नियोजन करण्यास असमर्थ राहतात. त्यामुळे शेतीतील उत्पादनक्षमता कमी होते आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न मर्यादित राहते. या संशोधन प्रबंधामध्ये अशिक्षिततेच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

उद्दिष्टे:

1. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दारिद्रयची कारणे शोधणे.
2. अशिक्षिततेच्या अभावामुळे शेती उत्पादनक्षमतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.
4. सरकारच्या कृषी धोरणांचा आणि शिक्षणाच्या अभावाचा परस्परसंबंध तपासणे.
5. अशिक्षिततेच्या परिणामस्वरूप शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतक:

1. अशिक्षिततेच्या अभावामुळे मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत आहे.
2. शिक्षणाच्या अभावामुळे शेतकरी आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करू शकत नाहीत.
3. शेतकऱ्यांना योग्य शिक्षण आणि मार्गदर्शन मिळाल्यास त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊ शकते.
4. कृषी शिक्षणाच्या अभावामुळे शेतकरी वित्तीय साक्षरता विकसित करू शकत नाहीत, ज्यामुळे ते कर्जबाजारी होतात.

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Issues– I(b) Jan – Feb, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासात गुणात्मक आणि मात्रात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी प्राथमिक डेटा संकलन (सर्वेक्षण, मुलाखती) आणि द्वितीयक स्रोतांचा (शासकीय अहवाल, संशोधन निबंध) वापर केला आहे. मराठवाड्यातील विविध जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांशी थेट संवाद साधून त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेतला आहे. यासोबतच, शेतीशी संबंधित धोरणे आणि योजनांची अंमलबजावणी कशी होते यावर अभ्यास करण्यात आला आहे.

अशिक्षिततेचा शेती उत्पादनावर प्रभाव:

मराठवाड्यातील शेतकरी प्रामुख्याने पारंपरिक शेती पद्धती अवलंबतात. शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांना सेंद्रिय शेती, ठिबक सिंचन, सुधारित बियाणे आणि खतांचा योग्य प्रकारे वापर करता येत नाही. (Sharma, 2019) यांच्या अभ्यासानुसार शिक्षण घेतलेल्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अशिक्षित शेतकऱ्यांपेक्षा सरासरी 30% अधिक असते. यावरून स्पष्ट होते की शिक्षण आणि आर्थिक स्थिती यांचा जवळचा संबंध आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांना जमिनीच्या सुपीकतेबद्दल सखोल माहिती मिळत नाही. परिणामी, ते अधिक रासायनिक खतांचा वापर करतात, ज्यामुळे मृदासंवर्धनाचा अभाव राहतो आणि दीर्घकालीन उत्पादनक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो. याशिवाय, अयोग्य कीड नियंत्रण आणि अपुरे सिंचन यांमुळे शेती उत्पादनात मोठी घट येते. (Patil & Deshmukh, 2020) यांच्या संशोधनानुसार अशिक्षित शेतकऱ्यांचे सरासरी उत्पादन हे शिक्षित शेतकऱ्यांच्या तुलनेत 25% ते 35% कमी असते. तंत्रज्ञान आणि आधुनिक उपकरणे वापरण्यासाठी शेतकऱ्यांना शिक्षणाची गरज असते. सुधारित यंत्रसामग्री, ट्रॅक्टर, मल्चिंग तंत्रज्ञान आणि इतर आधुनिक साधनांचा योग्य वापर करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान नसल्यामुळे उत्पादनखर्च वाढतो आणि शेतीतील नफा घटतो. (Joshi, 2021) यांनी सुचविल्याप्रमाणे आधुनिक कृषी प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभागी होणाऱ्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न हे पारंपरिक पद्धती वापरणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत अधिक असते.

सरकारी योजनांचा अभाव व त्याची दुष्परिणाम:

मराठवाड्यातील अनेक शेतकऱ्यांना शासनाच्या कृषीविषयक योजनांची पूर्ण माहिती नसते. अनुदान, सवलतीच्या कर्ज योजना आणि कृषी प्रशिक्षण कार्यक्रम हे अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी लाभदायक ठरू शकतात, परंतु माहितीच्या अभावामुळे त्यांचा प्रत्यक्ष फायदा होत नाही. (Patil & Deshmukh, 2020) यांच्या अभ्यासानुसार केवळ 40% शेतकऱ्यांनाच कृषी अनुदान आणि सवलतीच्या योजनांची माहिती असते, तर उर्वरित शेतकरी अशा योजनांपासून वंचित राहतात.

शेतीसाठी अनुदान आणि आर्थिक मदतीसाठी असलेल्या विविध योजना जसे की प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना, मृदा आरोग्य कार्ड योजना, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, आणि किसान क्रेडिट कार्ड यांसारख्या योजनांचा लाभ मिळवण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता करणे अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी मोठे आव्हान ठरते. परिणामी,

ISSN-2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Issues– I(b) Jan – Feb, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

दलाल आणि मध्यस्थांच्या माध्यमातून लाभ मिळवावा लागतो, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना अनावश्यक आर्थिक भार सोसावा लागतो.

याशिवाय, सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अपयश आणि भ्रष्टाचारामुळे देखील अनेक शेतकरी योजनांचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. स्थानिक स्तरावर कृषी विस्तार अधिकाऱ्यांद्वारे योजनांविषयी अधिक माहिती दिली गेली आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी झाली, तर शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊ शकते.

मराठवाड्यातील अनेक शेतकऱ्यांना शासनाच्या खालील कृषीविषयक योजनांची पूर्ण माहिती नाही, त्यामुळे त्यांना या योजनांचा लाभ घेता येत नाही:

1. **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (PM-KISAN):**
   - केंद्र सरकारद्वारे शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य म्हणून वार्षिक ₹6,000 थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा केले जातात.
   - अनेक शेतकऱ्यांना यासाठी आवश्यक नोंदणी प्रक्रिया, कागदपत्रे, तसेच आधार कार्ड व बँक खात्याची जोडणी कशी करावी हे माहित नसते.
2. **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY):**
   - नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाल्यास विमा संरक्षण मिळते.
   - अशिक्षिततेमुळे शेतकऱ्यांना विमा हप्ता, अर्ज प्रक्रिया, आणि नुकसान भरपाईसाठी आवश्यक कागदपत्रांची माहिती नसते. त्यामुळे अनेक शेतकरी या योजनेपासून वंचित राहतात.
3. **मृदा आरोग्य कार्ड योजना (Soil Health Card Scheme):**
   - शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीच्या आरोग्याविषयी माहिती देऊन योग्य प्रकारची खते व शेती पद्धती वापरण्यास मदत केली जाते.
   - परंतु, शेतकऱ्यांना ही चाचणी कशी करून घ्यावी आणि त्याचा अहवाल कसा वाचावा हे माहित नसल्यामुळे ते पारंपरिक पद्धतींवरच अवलंबून राहतात.
4. **किसान क्रेडिट कार्ड योजना (KCC):**
   - शेतकऱ्यांना अल्पावधीत सुलभ कर्ज मिळावे यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे.
   - परंतु, अनेक शेतकऱ्यांना कर्ज अर्ज प्रक्रिया, व्याजदर, परतफेडीची अटी आणि कर्ज परतफेडीतील लाभांबद्दल स्पष्ट माहिती नसते. परिणामी, ते खाजगी सावकारांकडून जास्त व्याजाने कर्ज घेतात.
5. **राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (NFSM - National Food Security Mission):**
   - धान्य उत्पादन वाढवण्यासाठी सुधारित बियाणे, तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षण पुरवले जाते.
   - परंतु, शेतकऱ्यांना अर्ज प्रक्रिया आणि लाभ घेण्यासाठी लागणाऱ्या अटींची संपूर्ण माहिती नसल्यामुळे त्यांना या योजनांचा पूर्ण लाभ मिळत नाही.

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Issues– I(b) Jan – Feb, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

6. **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA):**
   - शेतकऱ्यांना शेतीपूरक कामांसाठी हमी रोजगार दिला जातो.
   - परंतु, ऑनलाईन नोंदणी प्रक्रिया आणि काम मिळवण्याचे निकष माहिती नसल्यामुळे अनेक पात्र शेतकरी योजनेपासून वंचित राहतात.
7. **सुधारित यांत्रिकीकरण योजना (Subsidy on Farm Mechanization):**
   - ट्रॅक्टर, तणनाशक फवारणी यंत्रे, ठिबक सिंचन यंत्रणा यांसारख्या आधुनिक कृषी यंत्रसामग्रीवर अनुदान दिले जाते.
   - शेतकऱ्यांना या यंत्रसामग्रीसाठी अर्ज कसा करायचा, पात्रता निकष काय आहेत, याबद्दल माहिती नसल्यामुळे ते या सुविधांचा लाभ घेत नाहीत.

वित्तीय साक्षरतेचा अभाव व कर्जबाजारीपणा: अशिक्षिततेमुळे शेतकऱ्यांमध्ये वित्तीय साक्षरतेचा अभाव असतो. योग्य आर्थिक नियोजन, बचत आणि गुंतवणूक यांच्या मूलभूत संकल्पना माहित नसल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होतात. (Joshi, 2021) यांच्या संशोधनानुसार शिक्षण घेतलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये वित्तीय नियोजन अधिक प्रभावी असते, त्यामुळे त्यांची कर्जाची मात्रा तुलनेने कमी असते.

समारोप:

शिक्षण हा आर्थिक स्थैर्यासाठी महत्त्वाचा घटक आहे. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना शेती संबंधित शिक्षण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती मिळणे आवश्यक आहे. कृषी विस्तार कार्यक्रम, स्वयंसेवी संस्था आणि सरकारी उपक्रम यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण केल्यास त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते. (Joshi,2021) यांच्या संशोधनानुसार कृषी शिक्षणामुळे शेतीतील उत्पादकता आणि उत्पन्न दोन्ही वाढते. तसेच, आर्थिक साक्षरता वाढवण्यावर भर देणे गरजेचे आहे, जेणेकरून शेतकरी योग्य वित्तीय नियोजन करू शकतील आणि कर्जबाजारी होण्याचे प्रमाण कमी होईल.

शिफारसी:

1. शेतकऱ्यांसाठी मोफत कृषी शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करावेत.
2. सरकारी योजनांची माहिती आणि त्याचा लाभ मिळवण्यासाठी गावस्तरावर माहिती केंद्रे उघडावीत.
3. वित्तीय साक्षरता वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यांसाठी विशेष कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
4. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शेतकऱ्यांपर्यंत शिक्षण आणि माहिती पोहोचवावी.
5. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी अधिक प्रभावी उपाययोजना कराव्यात.

संदर्भ:

1. *Sharma, A. (2019). Impact of Education on Agricultural Productivity. Pune: Maharashtra Research Institute.*

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Issues– I(b) Jan – Feb, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

2. *Patil, S., & Deshmukh, M. (2020). Rural Development and Farmer's Welfare. Mumbai: Indian Journal of Social Studies.*
3. *Joshi, R. (2021). Agricultural Education and Economic Stability. New Delhi: Academic Press.*
4. *Patil, S., & Deshmukh, उपरोक्त.*
5. *Joshi, उपरोक्त.*
6. *कित्ता.*

Cite This Article:

गिरी रा. म. ***(2025).*** *मराठवाड्यातील अशिक्षित शेतकऱ्याचे आर्थिक दारिद्रय* .**In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number I, pp. 98–102) Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.16487184